

نقش پادگفتمان در شکل‌گیری هویت‌های اجتماعی و فرهنگی (مطالعه موردی: دعای پنجم صحیفه سجادیه)

گل افروز محبی^۱، رحمان نوازی^۲*

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2024.29762.1094

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶

چکیده

دعای پنجم صحیفه سجادیه، به‌عنوان یک متن دینی، حاوی پیام‌های عمیقی در مورد رابطه انسان و خدا، جامعه و قدرت است. این دعا با ایجاد یک پادگفتمان قوی در برابر بسیاری از باورها و ارزش‌های رایج، به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش برای افراد در جستجوی معنویت و عدالت عمل می‌کند. مقاله حاضر باهدف بررسی تأثیر بنیادین پادگفتمان‌ها بر شکل‌دهی ایدئولوژی متون به‌ویژه متن دعا انجام‌شده است. مسئله پژوهش، این است که چگونه پادگفتمان به‌عنوان یک فرایند زبانی بنیادین، نقش محوری در ساخت معنا، هویت‌بخشی و اعمال قدرت ایفا می‌کند. برای ارزیابی فرضیات، این جستار با روش تحلیل گفتمان انتقادی و باهدف بررسی آثار عملی کاربست پادگفتمان در متن دعا صورت گرفته است تا جهان‌بینی نهفته در این متن تبیین شود. نتایج به‌دست‌آمده، نشان می‌دهد که امام سجاد (ع) با مفاهیم عمیق فلسفی، اجتماعی و سیاسی در این دعا و طرح پرسش‌های بنیادین به‌عنوان یک متن پادگفتمانی عمل می‌کند و به چالش کشیدن باورهای رایج و ساختارهای قدرت می‌پردازد. در دعای پنجم، پادگفتمان‌های مختلفی مانند قدرت، دانش، عدالت، تقدیرگرایی، فردگرایی، مادی‌گرایی و ظلم شناسایی شده‌اند. این دعا با تأکید بر قدرت مطلق خداوند در مقابل قدرت‌های محدود زمینی، به‌نوعی به نقد ساختارهای قدرت سیاسی و اجتماعی می‌پردازد و با تأکید بر وحدت با خداوند و وابستگی انسان به او، به فردگرایی افراطی و نگاه فردمحور به زندگی، نقد وارد می‌کند. هم‌چنین با درخواست عدالت و رحمت الهی، به نقد بی‌عدالتی‌های موجود در جهان می‌پردازد. این پادگفتمان‌ها به دنبال ایجاد یک جامعه عادلانه‌تر، معنوی‌تر و مبتنی بر ارزش‌های اخلاقی هستند.

کلیدواژه‌ها: گفتمان، پادگفتمان، امام سجاد (ع)، صحیفه سجادیه، دعای پنجم.

۱- دکتری زبان و ادبیات عرب، دانشگاه کاشان، ایران. golafrooz4519908401@gmail.com

۲- دکتری زبان و ادبیات عرب، و استاد مدعو دانشگاه کاشان، ایران. rahman.navazani13@gmail.com

۱. مقدمه

پادگفتمان^۱ به معنای گفتمانی^۲ است که در برابر گفتمان مسلط و غالب قرار می‌گیرد و تلاش می‌کند تا آن‌را به چالش بکشد و تغییر دهد. متون دینی به‌عنوان یکی از قدرت‌مندترین ابزارهای شکل‌دهی به باورها و ارزش‌ها از دیرباز از پادگفتمان برای تغییر ایدئولوژی و تقویت هژمونی خود استفاده کرده‌اند. این متون از روش‌های مختلفی برای ایجاد پادگفتمان استفاده می‌کنند. اغلب، معیارهای جدیدی برای حقیقت، خیر و شر، عدالت و ظلم ارائه می‌دهند که در تضاد با باورهای رایج جامعه است؛ به‌عنوان مثال در بسیاری از ادیان، مفاهیمی مانند عشق بی‌قید و شرط، بخشش و تسلیم در برابر اراده الهی به‌عنوان ارزش‌های برتر معرفی می‌شوند. متون دینی تصویری از یک جامعه آرمانی را ارائه می‌دهند که در آن همه افراد برابرند و به عدالت کامل دست می‌یابند. این تصویر آرمانی به‌عنوان یک پادگفتمان در برابر نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌های موجود در جامعه عمل می‌کند. آن‌ها از زبان و ادبیات خاصی استفاده می‌کنند که تأثیرگذاری‌شان را افزایش می‌دهد. این زبان اغلب نمادین، عاطفی و الهام‌بخش است. امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه با استفاده از زبان دعا به شیوه‌ای ماهرانه از پادگفتمان بهره برده‌اند. پژوهش حاضر در پی این مسئله صورت گرفته است که امام سجاد (ع) با چه سازوکارهای زبانی از فرآیند پادگفتمانی در دعای پنجم خویش از صحیفه سجادیه در راستای نقد وضعیت خفقانی جامعه خویش بهره برده‌اند. به‌عبارت دیگر، پژوهش حاضر در راستای پاسخ به پرسش‌هایی است، مبنی بر این که: ۱. امام سجاد (ع) با کاربست پدیده پادگفتمان در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه چه چشم‌اندازی را از وضعیت حاکم بر جامعه خویش به مخاطب منتقل می‌کند؟ و ۲. پادگفتمان‌های موجود در دعای پنجم صحیفه سجادیه کدامند؟ با استفاده از رویکرد گفتمان انتقادی و روش تحلیل گفتمان انتقادی، فرضیات پژوهش، مبنی بر این که: ۱. باتوجه به خفقان شدید از سوی حکومت امویان بر جامعه، امام سجاد (ع) با استفاده از پادگفتمان در دعای خویش در پی آگاه‌سازی مردم، نسبت به وضعیت موجود و نبودن آزادی به‌ویژه آزادی بیان برآمده است و ۲. پادگفتمان هژمونی و ایدئولوژیکی که پرده از سلطه‌جویی حکومت امویان برمی‌دارد از مهم‌ترین پادگفتمان‌ها در این دعا می‌باشد. مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. برای ارزیابی فرضیات یادشده در این پژوهش، پس از تحلیل و بررسی متن دعای پنجم از صحیفه سجادیه به تحلیل گفتمان و پادگفتمان موجود در آن‌ها پرداخته شده است تا رویکرد گفتمانی امام سجاد (ع) از ورای این دعا، معرفی

- 1 . Counter-discourse
- 2 . Discourse

و تبیین گردیده است. متن دعای پنجم از صحیفه سجادیه، پیکره داده‌های این پژوهش را تشکیل می‌دهد و هدف این پژوهش، ضمن نگاه نقادانه، بررسی مؤلفه پادگفتمانی در رویکرد گفتمانی امام سجاد (ع) در دعای ذکرشده، جهت آشکارسازی ایدئولوژی و گفتمان نهفته در متن دعا می‌باشد. این جستار که با خوانش تحلیل گفتمان انتقادی و زیبایی‌شناسانه اثر همراه است در پی دستاوردی تازه در راستای خوانش متون دینی به‌ویژه دعا است.

۱.۱. پیشینه پژوهش

از جمله مهم‌ترین پژوهش‌هایی که با موضوع بررسی پادگفتمان در متون دینی صورت گرفته‌اند موارد زیر است:

داوری‌مقدم و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «نقش پادگفتمان‌ها در تحلیل گفتمانی سوره کهف، واکاوی داستان‌های یاران غار و خضر و موسی» به نقد پادگفتمان‌ها در فضای گفتمانی سوره پرداخته‌اند. مطابق با دستاوردهای این اثر، سوره کهف، مشتمل بر برخی از ویژگی‌های معنایی پادگفتمان از قبیل عینیت‌سازی از طریق گسترش گفتمان و داستان‌پردازی، ارجاع محوری، برجسته‌سازی با کهن-الگو، خرق عادت و تمثیل و به‌کارگیری مناسب و شایسته پادهایی از قبیل پادهای ناظر ساز، مؤلفه‌ای و... است. پایدارفرد (۱۳۹۷) نیز در پژوهش خود با عنوان «تحلیل پادگفتمان قرآنی دو نگاره حضرت یوسف در زندان و حضرت یونس و ماهی از فال‌نامه شاه تهماسبی» ضمن به‌کارگیری رویکرد معناشناسانه، تضاد سیاهی و هاله دور سر پیامبر، تضاد پلان بالا و پایین، کنش و اتصال دستان فرشته و حضرت یونس به یکدیگر را نتیجه درک معنای پاد ذکر کرده است. سجادی‌فر و پرنیان (۱۴۰۱) نیز در پژوهشی با عنوان «کارکرد پادگفتمان‌های دینی و آیینی (رفتار پیشینان) در پیشبرد روایت؛ مطالعه موردی قصه‌های عامیانه کوتاه ایران» به بررسی کارکرد پادگفتمان‌های دینی و آیینی در ۳۵ قصه کوتاه عامیانه از کتاب گل به صنوبر چه کرد؟ اثر سید ابوالقاسم انجوی شیرازی پرداخته است. نتایج پژوهش، حاکی از آن است که یازده گونه از پادگفتمان‌های دینی و آیینی رایج در زبان و فرهنگ عامیانه در این روایت‌ها نمود یافته است. هم‌چنین یافته‌های پژوهش نشان داده که پادگفتمان «اعداد مقدس» و پادگفتمان‌های «توبه» و «نذر-کردن» به‌ترتیب پربسامدترین و کم‌بسامدترین گونه‌های پادگفتمان دینی و آیینی در این روایت‌هاست.

از کاوش‌های مذکور بر می‌آید: هر چند که تحلیل‌های اندکی با بررسی وجهه پادگفتمانی در متون دینی صورت گرفته است؛ اما با وجود ساختار دعایی، ظرفیت چشمگیر زبانی و بیان استعاره‌ای صحیفه سجادیه، تاکنون پژوهنده‌ای به بررسی فرآیند پادگفتمان در این متن دینی نپرداخته است. هم‌چنین پژوهشی

که به ساختارهای زبانی دعای پنجم از این اثر بپردازد، یافت نشد. این پژوهش، اولین اثر در این عرصه می-باشد.

۲.۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

هدف اصلی پادگفتمان‌ها ایجاد تغییر و تحول در جامعه است. آن‌ها می‌خواهند ساختارهای قدرت را تغییر دهند، هنجارها و ارزش‌های غالب را به چالش بکشند، آگاهی عمومی را افزایش دهند، سیاست‌ها را تغییر دهند و همبستگی اجتماعی را تقویت کنند. متون دینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع شکل‌گیری هویت جمعی و تولید معنا از دیرباز از پادگفتمان برای تغییر ایدئولوژی و هژمونی استفاده کرده‌اند. پادگفتمان در متون دینی، نقش بسیار مهمی در شکل‌دهی به باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی ایفا می‌کند. در این زمینه، دعا که یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارتباط با عالم غیب و بیان خواسته‌ها و نیازهای انسان است، نقش ویژه‌ای دارد. دعا از دیرباز به‌عنوان یک ابزار قدرت‌مند برای تغییر جهان‌بینی مورد استفاده قرار گرفته است. متون دینی با استفاده از زبان رمزآلود و نمادین دعا، توانسته‌اند مفاهیم انتقادی و تحول‌خواهانه را به‌شکلی ظریف و موثر منتقل کنند. این متون با ایجاد هویت جمعی، به چالش کشیدن باورهای رایج و ارائه امید به آینده‌ای بهتر، نقش مهمی در تغییر ایدئولوژی و هژمونی در جوامع مختلف ایفا کرده‌اند. درک این مکانیسم‌ها به ما کمک می‌کند تا بهتر بتوانیم متون دینی را تحلیل کنیم و نقش آن‌ها را در شکل‌دهی به جهان‌بینی انسان‌ها بهتر درک کنیم. امام سجاد (علیه السلام) در دعای پنجم صحیفه سجاده که با موضوع دعا برای خود، خویشتان و دوستان ایراد نموده‌اند با ظرفیت پادگفتمانی، ایدئولوژی مسلط بر جامعه و نظام حاکم را در چارچوب گفتمان انتقادی به نمایش می‌گذارد. این دعا با داشتن زمینه اجتماعی سیاسی و به‌کارگیری ظرفیت‌های زبانی و گفتمانی در پی برجسته‌سازی عدالت‌محوری و امنیت-سالاری در جامعه است که با توصیف نعمت‌ها و کاربست پادگفتمان‌های چون: قدرت، عدالت و فردگرایی به ایجاد و تقویت ایدئولوژی هویت جمعی و ظلم‌ستیزی می‌پردازد. از سوی دیگر، امام با تبیین راه‌های تقرب به خداوند، گفتمانی مبتنی بر نظام توحیدی را به مخاطب معرفی می‌کند.

۲. چارچوب نظری پژوهش

پادگفتمان روشی است برای تحلیل متون که به دنبال یافتن الگوهای خاص در زبان و ساختار متن است. این الگوها می‌توانند نشان‌دهنده دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و اهداف پنهان در متن باشند. در متون دینی که هدف اصلی آن‌ها، آموزشی، تربیتی و ایدئولوژیکی است، این الگوها به‌ویژه قابل توجه هستند.

پادگفتمان‌ها تنها به معنای داشتن ایده‌های مخالف نیستند؛ بلکه آن‌ها از ابزارهای زبانی خاصی برای بیان این مخالفت و ایجاد تغییر استفاده می‌کنند. این ابزارها یا الگوهای زبانی به پادگفتمان‌ها کمک می‌کنند تا به صورت مؤثرتری به چالش کشیدن هژمونی بپردازند و دیدگاه‌های خود را به مخاطبان منتقل کنند. این کار به آن‌ها کمک می‌کند تا از هنجارهای زبانی موجود فاصله بگیرند و معنای جدیدی به مفاهیم بدهند. پادگفتمان‌ها از کنایه، استعاره و سایر ابزارهای ادبی برای بیان انتقادات خود به صورت غیرمستقیم استفاده می‌کنند. این کار باعث می‌شود، پیام آن‌ها جذاب‌تر و به یادماندنی‌تر شود. هم‌چنین با طرح پرسش‌های اساسی و شک‌افکنی در مورد مفروضات موجود، مخاطب را به تفکر وادار می‌کنند و اغلب از تجربه‌های شخصی افراد برای بیان دیدگاه‌های خود استفاده می‌کنند. این کار باعث می‌شود که پیام آن‌ها عینی‌تر و قابل لمس‌تر شود. در راستای تحلیل اثر و رسیدن به ایدئولوژی متن بایسته است تا در آغاز به تشریح مفاهیم نظری پژوهش پرداخته، آن‌گاه از ورای آن، دعای پنجم صحیفه سجادیه مورد تحلیل قرار گیرد.

۱.۲. گفتمان

«گفتمان» به مجموعه‌ای از عبارات، زبان، روش‌ها و معانی اطلاق می‌شود که در یک زمینه خاص اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی به کار می‌روند و از فعل یونانی «dirscurre» گرفته شده است (عضدانلو، ۱۳۹۸: ۱۶). گفتمان می‌تواند شامل گفتگوها، نوشتارها، تصاویر و هر نوع ارتباطی باشد که مفهوم، توصیف یا برداشت خاصی را منتقل می‌کند. به بیان دیگر، گفتمان در واقع نحوه‌ای است که افراد و گروه‌ها درباره موضوعات مختلف صحبت می‌کنند و آن‌ها را تفسیر می‌کنند و «یکی از پیچیده‌ترین و پرکاربردترین مفاهیم در زمینه‌های مختلف است» (شومان، ۲۰۰۷: ۲۷). این مفهوم در زمینه‌های مختلفی مانند زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مطالعات فرهنگی و فلسفه مورد بررسی قرار می‌گیرد و به تحلیل روابط قدرت، هویت‌ها و نحوه شکل‌گیری معانی کمک می‌کند (میرفخرایی، ۱۳۸۸: ۱۲۶). این عنصر در متن اهمیت زیادی دارد و می‌تواند به شکل‌گیری برداشت‌ها و تفسیرهای خواننده از متن کمک کند. نحوه بیان و انتخاب واژه‌ها می‌تواند مردم را تحت تأثیر قرار دهد و احساسات و افکارشان را شکل دهد. هم‌چنین، گفتمان‌ها می‌توانند هویت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را تعریف و تقویت کنند. مثلاً، نوع گفت‌وگو درباره یک موضوع خاص می‌تواند نشان‌دهنده باورها و ارزش‌های یک گروه باشد. این فرآیند، می‌تواند وابستگی‌های قدرت و سلطه را نشان دهد. این‌که چه کسی در یک گفتگو تسلط دارد و چگونه موضوعات خاصی مطرح می‌شوند، می‌تواند به تحلیل روابط اجتماعی و سیاسی کمک کند. یکی از راه‌های نشان‌دادن نقش زبان، بررسی کارکرد آن در متن و تعریف آن به عنوان شکلی از عملکرد اجتماعی

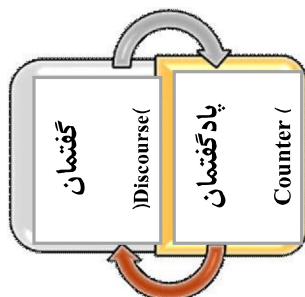
است که مستلزم رابطه دیالکتیکی بین یک رویداد گفتمانی خاص و موقعیت‌های اجتماعی است (Jørgensen and Phillips, 2002: 78). گفتمان‌ها می‌توانند به تغییرات اجتماعی و سیاسی منجر شوند؛ چون رویکردها و نگرش‌های عمومی معمولاً در نتیجه گفتمان‌های خاص شکل می‌گیرند و می‌توانند بر تصمیم‌گیری‌ها تأثیر بگذارند. این پدیده زبانی، می‌تواند نشان‌دهنده فرهنگ و ارزش‌های مشترک یک جامعه باشد و پیوند آن‌ها می‌تواند به تقویت همبستگی اجتماعی و فرهنگی کمک کند. در مجموع، گفتمان نه تنها به ارتباطات کمک می‌کند، بلکه به درک عمیق‌تری از مسائل اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز منجر می‌شود.

گفتمان در متن از طریق چندین عامل و ویژگی کلیدی به وجود می‌آید: انتخاب کلمات، عبارات و ساختارهای زبانی به شکل‌گیری گفتمان کمک می‌کند. هم‌چنین واژه گفتمان به هر شکلی از کاربرد زبان در جامعه اطلاق می‌شود (Fairclough, 1997b: 84-258/ Fairclough, 1993a). واژه‌ها نیز می‌توانند بار معنایی خاصی داشته باشند و درک متفاوتی از یک موضوع را ایجاد کنند. نحوه سازماندهی ایده‌ها و اطلاعات در متن، می‌تواند جهت‌گیری و تأکید ویژه‌ای را به گفتمان بدهد. مثلاً، قرارداد یک ایده در ابتدا یا انتهای متن می‌تواند به شدت بر روی تأثیر آن بر خواننده تأثیر بگذارد. گفتمان‌ها اغلب از طریق مقایسه و تضاد با متون دیگر شکل می‌گیرند و نحوه پاسخ‌گویی به ایده‌های مطرح‌شده در متون دیگر می‌تواند به شکل‌گیری گفتمان‌های جدید کمک کند. این فرآیند، تحت تأثیر عوامل تاریخی، اجتماعی و فرهنگی قرار دارد، به‌طوری‌که هنجارها و ارزش‌های یک جامعه می‌توانند مبنای گفتمان در متن باشند. یکی از مهم‌ترین عناصر، جایگاه و هویت نویسنده است که تجربیات و پیش‌زمینه‌های او، می‌تواند بر روی گفتمان تأثیر بگذارد. انتخاب‌های او در بیان موضوعات می‌تواند بازتاب‌دهنده نظرات و دیدگاه‌هایش باشد. گفتمان به‌طور مستقیم به هدف ارتباط و ویژگی‌های مخاطب وابسته است. نویسنده با توجه به آنچه که می‌خواهد به مخاطب برساند، گفتمان را تنظیم می‌کند تا بهترین تأثیر را بر روی خواننده داشته باشد. این پدیده نیز ممکن است از طریق گفت‌وگوها و تعاملات بین شخصیت‌ها در متون داستانی یا بین نویسنده و خواننده شکل بگیرند و به تنوع و غنای متن افزوده شود. «تحلیل گفتمان انتقادی بیش‌تر به دنبال درک پدیده‌های اجتماعی و آنچه در این مسیر اتفاق می‌افتد، است» (عبدالکریم، ۲۰۱۶: ۱۵۶). گفتمان در متن نتیجه تعامل پیچیده‌ای از این عوامل است که به شکل‌گیری معانی، روابط اجتماعی و فرهنگی کمک می‌کند.

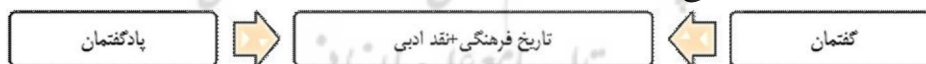
۲.۲. پادگفتمان

«پادگفتمان» در واقع، یک گفتمان متقابل یا مخالف با یک گفتمان مسلط (۲-۲-۱) است. این گفتمان جدید، اغلب با هدف به چالش کشیدن، نقد کردن یا تغییر دادن مفاهیم، ارزش‌ها یا باورهایی که در گفتمان غالب جا افتاده است، پدید می‌آید.

شکل ۲-۱

پیشوند «پاد» در معانی حامی و ضد به کار گرفته شده است (معین، ۱۳۷۱: ۶۴۷-۶۴۶). می‌توان گفت که «یک گفتمان، چتر حمایتی برای گفتمان دیگر می‌شود و آن را تحت پوشش و حمایت خود قرار می‌دهد» (شعیری، ۱۳۹۲: ۲۶۹). به زبان ساده‌تر، می‌توان گفت: یک صدای مخالف یا جایگزین در برابر یک ایده، باور یا سیستم فکری غالب، هم‌چنین، تلاش برای زیر سوال بردن و تغییر یک نظم موجود و قدرت‌مند یا ایجاد فرصتی برای شنیده شدن دیدگاه‌های مختلف و تنوع آراء، تعاریف دیگری از پادگفتمان هستند. «پادگفتمان‌ها به عنوان صداها یا مخالف، به چالش کشیدن هژمونی و ایجاد فضا برای دیدگاه‌های متنوع را هدف قرار می‌دهند» (جعفری، ۱۳۸۹: ۵۶). این اصطلاح در حوزه‌های مختلفی مانند جامعه‌شناسی، ادبیات، فلسفه و مطالعات فرهنگی به کار می‌رود و به بررسی روابط قدرت و چالش‌های ایدئولوژیک می‌پردازد. «مطالعه پادگفتمان‌ها به ما امکان می‌دهد تا قدرت‌ها و ساختارهای اجتماعی پنهان را آشکار کرده و به درک عمیق‌تری از جامعه دست یابیم» (شریعتی، ۱۳۹۵: ۸۲). گفتمان و ضدگفتمان در مرز بین تاریخ فرهنگی و نقد ادبی قرار دارد (۲-۲-۲).

شکل (۲-۲-۲)

پادگفتمان با ترکیب بینش مارکسیسم و نشانه‌شناسی، تلاش می‌کند تا کارکرد فرهنگی متون را ترسیم کند (Terdiman, 2018: 58). پادگفتمان‌ها معمولاً به چالش کشیدن هژمونی یا سلطه یک گفتمان خاص می‌پردازند. در پادگفتمان‌ها، صداها یا مخالف و گوناگونی شنیده می‌شود که ممکن است با هم

همسو نباشند و می‌توانند معانی و مفاهیم موجود را تغییر دهند. آن‌ها به دنبال کسب قدرت و مشروعیت هستند و می‌خواهند جایگزین گفتمان مسلط شوند. جنبش‌های فمینیستی، حقوق مدنی، زیست‌محیطی و... نمونه‌هایی از پادگفتمان‌هایی هستند که به چالش کشیدن نابرابری‌ها و تبعیض‌ها می‌پردازند. بسیاری از آثار ادبی و هنری به عنوان پادگفتمان‌هایی در برابر هنجارهای اجتماعی و سیاسی عمل می‌کنند. رسانه‌های مستقل و غیرمتمرکز نیز به عنوان پادگفتمان‌هایی در برابر رسانه‌های اصلی عمل می‌کنند. این فرآیند برای حفظ دموکراسی و جلوگیری از تک‌صدایی ضروری است «و به دنبال ایجاد فضایی برای شنیده شدن دیدگاه‌های حاشیه‌ای هستند» (علی‌زاده، ۱۳۹۸: ۵۶). پادگفتمان‌ها نقش مهمی در شکل‌دهی به اندیشه‌ها، باورها و ساختارهای اجتماعی ایفا می‌کنند و به عنوان یک نیروی محرک برای تغییر و تحول عمل می‌کنند. این مکانیزم زبانی به طور مستقیم یا غیرمستقیم با ایده‌ها، ارزش‌ها و باورهای اصلی گفتمان مسلط در تضاد است و با طرح پرسش‌ها و ارائه دیدگاه‌های متفاوت، فضایی برای گفتگو و بحث ایجاد می‌کند. «تحلیل پادگفتمان‌ها به ما کمک می‌کند تا قدرت‌های پنهان در ساختارهای اجتماعی را شناسایی کرده و به نقد ایدئولوژی‌های مسلط بپردازیم» (رضایی، ۱۳۹۵: ۸۲). این عنصر زبانی، می‌تواند از نظر محتوا، شکل و شیوه بیان، بسیار متنوع باشد و در طول زمان تغییر می‌کند و با توجه به شرایط اجتماعی و سیاسی دگرگون می‌شود. مطالعه آن کمک می‌کند تا درک عمیق‌تری از قدرت، ایدئولوژی و کنش‌های اجتماعی حاصل شود. پادگفتمان‌ها به ما ابزارهایی برای تحلیل انتقادی گفتمان‌های مسلط و ساختارهای قدرت می‌دهند و درک آن‌ها می‌تواند عامل مشارکت افراد برای ایجاد تغییرات اجتماعی مثبت باشد.

۳.۲. تعامل گفتمان و پادگفتمان

گفتمان‌ها، همانند آینه‌های شکسته، تصاویری متناقض و چندگانه از واقعیت را منعکس می‌کنند. در این بازتاب، استدلال‌هایی که در ظاهر متضادند، دیدگاه‌هایی که جهان را به شیوه‌ای متفاوت ترسیم می‌کنند و الگوهایی که به طور بنیادی با یکدیگر متفاوتند، با هم درآمیخته می‌شوند. این تنوع و تضاد است که به گفتمان‌ها، قدرت شکل‌دهی به افکار و باورهای ما را می‌دهد. در هر دوره تاریخی، یک گفتمان غالب وجود دارد که بر سایر گفتمان‌ها سایه می‌افکند. این گفتمان که اغلب توسط نهادهای قدرت‌مند تقویت می‌شود، ارزش‌ها، هنجارها و باورهای مسلط را تعیین می‌کند؛ اما در مقابل این گفتمان مسلط، گفتمان‌های متضادی شکل می‌گیرند که صداها، مخالف و دیدگاه‌های جایگزین را به میدان می‌آورند. این گفتمان‌های متضاد، همانند نهال‌هایی در برابر بادهای شدید، تلاش می‌کنند تا ریشه بدوانند و رشد کنند. (۱-۳-۲).

شکل ۲-۳-۱

تاریخ، نشان می‌دهد که گفتمان‌های متضاد یا پادگفتمان‌ها، هم محصول شرایط موجود هستند و هم محرک تغییر و تحول. آن‌ها با به چالش کشیدن باورهای رایج، شکاف‌هایی را در ساختار قدرت ایجاد می‌کنند و زمینه را برای ظهور ایده‌های نوین فراهم می‌آورند. در واقع، بسیاری از پیشرفت‌های اجتماعی و فرهنگی، نتیجه همین تقابل بین گفتمان‌های مسلط و متضاد بوده است. با این حال، گفتمان‌های متضاد، اغلب با مقاومت شدیدی روبه‌رو می‌شوند. قدرت‌مداران تلاش می‌کنند تا این گفتمان‌ها را سرکوب کنند یا آن‌ها را به حاشیه برانند؛ اما با گذشت زمان و تغییر شرایط، ممکن است یک گفتمان متضاد به تدریج جایگزین گفتمان مسلط شود و خود به یک هنجار تبدیل شود. این چرخه مداوم تضاد و تغییر، یکی از ویژگی‌های بارز جوامع انسانی است. تمایز گفتمان و پادگفتمان در جدول (۲-۳-۲) آمده است.

جدول ۲-۳-۲

مفهوم	ویژگی‌ها	نقش	مثال
گفتمان	متناقض، چندگانه، شکل‌دهنده افکار و باورها	تعیین ارزش‌ها، هنجارها، باورهای مسلط و ایجاد هویت جمعی	گفتمان غالب یک دوره تاریخی
گفتمان غالب	تقویت‌شده توسط نهادهای قدرت، سایه‌افکن بر سایر گفتمان‌ها	تعیین هنجارهای اجتماعی و حفظ وضع موجود	لیبرالیسم در غرب
گفتمان متضاد (پادگفتمان)	صداهای مخالف، دیدگاه‌های جایگزین، محصول شرایط موجود، محرک تغییر	چالش کشیدن باورهای رایج، ایجاد شکاف در ساختار قدرت، زمینه‌سازی برای تغییر	جنبش‌های اجتماعی مانند فمینیسم
چرخه گفتمان	تضاد، تغییر، جایگزینی گفتمان مسلط با متضاد	ویژگی بارز جوامع انسانی و پویایی و تحول آن‌ها	انقلاب‌های فکری و اجتماعی

۲. ۴. نقش پادگفتمان‌ها در متون دینی

متون دینی با ایجاد یک هویت جمعی، پیروان خود را به هم پیوند می‌دهند و احساس تعلق به یک گروه بزرگ‌تر را در آن‌ها تقویت می‌کنند؛ مثلاً در دعا، افراد به‌صورت مستقیم با خدا ارتباط برقرار می‌کنند و از او درخواست کمک، بخشش و هدایت می‌کنند. این عمل، یک پادگفتمان قوی در برابر احساس تنهایی، ناامیدی و بی‌اعتمادی به انسان‌ها است. قصه‌ها و روایت‌های دینی، الگوهای رفتاری و ارزش‌های اخلاقی را به افراد آموزش می‌دهند و آن‌ها را به تقلید از شخصیت‌های مثبت داستان‌ها تشویق می‌کنند. آیین‌ها و مراسم دینی نیز تجربه‌ای مشترک را برای پیروان فراهم می‌کنند و به تقویت پیوندهای اجتماعی و عاطفی بین آن‌ها کمک می‌کنند. متون دینی با استفاده از ابزارهای مختلفی مانند دعا، قصه‌ها، آیین‌ها و زبان خاص، پادگفتمانی قوی ایجاد می‌کنند و به تغییر ایدئولوژی و تقویت هژمونی خود می‌پردازند. این متون با ارائه یک تصویر آرمانی از جهان، ایجاد احساس گناه و نیاز به رستگاری و تقویت هویت جمعی، توانسته‌اند بر باورها و رفتارهای میلیون‌ها نفر در طول تاریخ تأثیر بگذارند. متون دینی اغلب معنای نمادها و مفاهیمی را که در فرهنگ رایج وجود دارد، تغییر می‌دهند. به‌عنوان مثال در بسیاری از ادیان، مرگ به‌عنوان آغاز زندگی جدیدی تلقی می‌شود و نه پایان آن. متون دینی با ایجاد احساس گناه در مقابل افکار و اعمال ناشایست در افراد، آن‌ها را به دنبال راهی برای رستگاری و نجات می‌اندازند. این احساس گناه، افراد را به سوی پذیرش باورها و ارزش‌های دینی سوق می‌دهد.

۲. ۵. مکانیسم‌های استفاده از پادگفتمان در دعا

پادگفتمان به معنای مقابله با گفتمان غالب یا چالش کشیدن آن است. در متون دینی به‌ویژه در دعا از پادگفتمان به شیوه‌های مختلفی استفاده شده است. متون دینی اغلب با تغییر معنایی مفاهیم کلیدی به بازتعریف واقعیت و ایجاد یک جهان‌بینی جدید می‌پردازند. به‌عنوان مثال، مفهوم «خدا» در ادیان مختلف معانی بسیار متفاوتی دارد و این تفاوت در معنایی، منجر به شکل‌گیری ایدئولوژی‌های متفاوت می‌شود. متون دینی با ایجاد یک گفتمان جدید به زیر سؤال بردن و نقد گفتمان مسلط می‌پردازند. این گفتمان جدید، معمولاً بر اساس ارزش‌ها و باورهای خاصی شکل می‌گیرد که با هدف تغییر هژمونی موجود است. نمادها و استعاره‌ها به‌عنوان ابزارهای قدرت‌مند در انتقال مفاهیم پیچیده در متون دینی به‌وفور استفاده می‌شوند و اغلب با هدف ایجاد یک ارتباط عاطفی و احساسی با مخاطب و تسهیل پذیرش پیام‌های دینی به کار می‌روند. متون دینی با تأکید بر تجربه شخصی و عرفانی به دنبال ایجاد یک ارتباط مستقیم بین فرد و عالم غیب هستند. این تجربه شخصی به فرد امکان می‌دهد تا به‌طور مستقیم با مفاهیم

دینی ارتباط برقرار کند و به آن‌ها معنا ببخشد. در برخی موارد، متون دینی، پیام‌های انتقادی را رمزگذاری می‌کنند. زبان نمادین از موارد مهم این امر هستند؛ مثلاً استفاده از نمادها و استعاره‌ها برای بیان مفاهیم پیچیده و انتقادی که در صورت بیان مستقیم، ممکن بود با واکنش‌های شدید روبه‌رو شود. هم‌چنین، اشاره به رویدادهای تاریخی یا شخصیت‌های مذهبی به گونه‌ای که معنای دوم و انتقادی داشته باشد یا ارائه تعبیر مختلف از یک دعا که هر کدام به ابعاد مختلف واقعیت اجتماعی و سیاسی اشاره داشته باشد.

دعایی که بر برابری همه انسان‌ها و عدالت اجتماعی تاکید می‌کند، می‌تواند به‌عنوان یک ابزار برای ایجاد همبستگی در برابر نابرابری‌های موجود استفاده شود. معرفی شخصیت‌های تاریخی یا مذهبی که در برابر ظلم و ستم مقاومت کرده‌اند به‌عنوان الگوهایی برای مبارزه با ظلم و ستم و دعاهایی که بر امید به آینده‌ای بهتر و پیروزی نهایی بر ظلم و ستم تاکید می‌کنند، نیز می‌توانند به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش برای مبارزان راه آزادی مورد استفاده قرار گیرند. در دعا، انواع مختلفی از پادگفتمان‌ها قابل مشاهده است که به‌طور کلی می‌توان آن‌ها را به سه دسته اصلی تقسیم نمود. ۱. پادگفتمان صریح: در این نوع پادگفتمان، دعا به‌طور مستقیم با یک باور یا عمل خاص مخالفت می‌کند. ۲. پادگفتمان ضمنی: در این نوع پادگفتمان، پادگفتمان از طریق بیان احساسات، نیازها و آرزوهایی که در گفتمان مسلط جایی ندارند، آشکار می‌شود. ۳. پادگفتمان ایجابی: در این نوع پادگفتمان، دعا به‌جای مخالفت با یک باور، یک باور جایگزین را پیشنهاد می‌کند.

به‌طور کلی، می‌توان گفت که آثار متفاوتی از پادگفتمان‌ها در متون دینی قابل مشاهده است. ارائه تفسیرهای جدید و متفاوت از متون مقدس که با باورهای رایج در تضاد باشد. هم‌چنین، انتقاد از نهادهای مذهبی که به‌جای خدمت به مردم به دنبال حفظ قدرت و ثروت خود هستند و تاکید بر اهمیت وجدان فردی و تفکر مستقل در برابر پیروی کورکورانه از باورهای گروهی از جمله آن‌ها هستند.

۳. پردازش تحلیلی موضوع

در ادامه و در راستای تجزیه و تحلیل ساختارهای پادگفتمانی در متون مقدس، متن دعای پنجم صحیفه سجادیه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳.۱. پادگفتمان قدرت در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

باتوجه به متن دعا، فرد دعاکننده در برابر قدرتی مطلق و لایتنهای قرار می‌گیرد. این قدرت در عباراتی مانند (يَا مَنْ لَا تَنْقُضِي عَجَائِبُ عَظَمَتِهِ) (علی‌بن‌الحسین: دعای ۵، فراز ۱)؛ ای کسی که

شگفتی‌های عظمت پایان‌بردار نیست، (وَيَا مَنْ لَا تَنْتَهِي مُدَّةُ مُلْكِهِ) (همان: فراز ۲)؛ ای آن که دوران فرمانروایی‌ات را نهایت نیست و (وَيَا مَنْ تَصَغَّرُ عِنْدَ خَطَرِهِ الْأَخْطَارُ) (همان: فراز ۵)؛ ای کسی که در برابر قدر و منزلت تمام منزلت‌ها کوچک است، به شدت برجسته شده است. در این متن، گوینده به عنوان موجودی ضعیف و نیازمند در برابر قدرتی مطلق قرار می‌گیرد. این تقابل قدرت، یک پادگفتمان آشکار است. گوینده با تأکید بر عظمت و قدرت خداوند در واقع به نوعی به ضعف قدرت خودش اعتراف می‌کند و درخواست می‌کند که این قدرت به نفع او به کار گرفته شود.

عبارت (اللَّهُمَّ أَغْنِنَا عَنْ هَبَةِ الْوَهَّابِينَ بِهَيْتِكَ) (همان: فراز ۷)؛ الهما ما را به بخشش خود از بخشش دیگران بی‌نیاز ساز، نشان‌دهنده تمایل به استقلال از دیگران و کاهش وابستگی به قدرت‌های مادی و اجتماعی است. عبارت (وَإِكْفِنَا حَذَّ نَوَائِبِ الزَّمَانِ، وَشَرَّ مَصَائِدِ الشَّيْطَانِ، وَمَرَارَةَ صَوْلَةِ السُّلْطَانِ) (همان: فراز ۱۰)؛ و ما را از سختی مصائب زمان و شرّ دام‌های شیطان و تلخی قهر سلطان حفظ فرما، نیز نشان‌دهنده نگرانی از قدرت‌های زمینی مانند سلطان و شیطان است و تقاضای حمایت الهی در برابر آن‌ها را مطرح می‌کند. این درخواست، می‌تواند نوعی پادگفتمان نسبت به قدرت‌های زمینی و نیروهای شرّ و در برابر ساختارهای قدرت سیاسی و اجتماعی و باورهای رایج درباره قدرت شیطان و نیروهای اهریمنی تلقی شود.

دعا با تأکید بر قدرت بی‌کران خداوند در برابر قدرت‌های دنیوی و مادی ایستادگی می‌کند. عباراتی مانند (اللَّهُمَّ إِنَّمَا يَكْتَفِي الْمُكْتَفُونَ بِفَضْلِ قُوَّتِكَ) (همان: فراز ۱۱)؛ بی‌نیازان به فضل قوت تو بی‌نیازند و عبارت (اللَّهُمَّ إِنَّكَ مَنْ وَالَيْتَ لَمْ يَضُرَّهُ خِذْلَانُ الْخَاذِلِينَ) (همان: فراز ۱۲)؛ هر که را تو یاری دهی، هیچ خوارکننده‌ای قدرت خوارکردن او را ندارد، به طور مستقیم به این موضوع اشاره دارند. دعا بر قدرت مطلق خدا و ناتوانی انسان در برابر او تأکید می‌کند و این در مقابل تفکر انسان‌محوری که بر توانایی انسان در کنترل جهان و آینده خود تأکید دارد، قرار می‌گیرد. هم‌چنین، دعاکننده از خداوند می‌خواهد که او را از وابستگی به دیگران بی‌نیاز کند و به او قدرت و استقلال بخشد. این درخواست به طور مستقیم با گفتمان غالب قدرت‌طلبی و سلطه‌گری که در بسیاری از جوامع وجود دارد در تضاد است.

پادگفتمان قدرت در دعای پنجم از صحیفه سجاده به درستی بر تقابل قدرت مطلق الهی و قدرت‌های محدود زمینی تأکید کرده و نشان داده است که چگونه دعاکننده با توسل به قدرت لایتناهی الهی به دنبال رهایی از بند قدرت‌های زمینی و دستیابی به استقلال و امنیت و تلاش برای رهایی از بند قدرت‌های زمینی و دستیابی به استقلال و امنیت است.

۲.۳. پادگفتمان دانش در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

فرد دعاکننده به دانایی مطلق خداوند اشاره می‌کند و از او می‌خواهد که از اسرار نهانی او آگاه شود. گوینده با عباراتی مانند (يَا مَنْ لَا تَنْقُضِي عَجَائِبَ عَظَمَتِهِ) (همان: فراز ۱)؛ ای کسی که شگفتی‌های عظمت پایان‌بردار نیست یا عبارت (وَيَا مَنْ تَظْهَرُ عِنْدَهُ بَوَاطِنُ الْأَخْبَارِ) (همان: ۶)؛ ای آن که خبرهای نهانی در نزد آشکار است، به این معنا اشاره دارد و بر دانش و آگاهی نامحدود خداوند متمرکز می‌شود. دعاکننده از خداوند می‌خواهد که او را هدایت کند و به او دانش بدهد. این اشاره به دانش برتر به نوعی پادگفتمان نسبت به دانش بشری و محدودیت‌های آن است.

این فرازاها از دعا نشان می‌دهد که دعاکننده با تأکید بر دانایی مطلق خداوند و درخواست هدایت و دانش در واقع به دنبال نوعی تعالی معنوی و شناخت عمیق‌تر از خود و جهان هستی است. این نوع از دعا، نه تنها بیانگر یک نیاز روحانی است، بلکه نشان‌دهنده یک تفکر فلسفی عمیق در مورد ماهیت دانش، حقیقت و انسان است. پادگفتمان موجود در دعا، بیان‌گر یک تقابل بنیادین بین دانش محدود بشری و دانایی مطلق الهی است. دعاکننده با تأکید بر این پادگفتمان، به دنبال یافتن پاسخی برای پرسش‌های عمیق هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی خود است. این نوع پادگفتمان، در بسیاری از متون دینی و فلسفی قابل مشاهده است و نشان‌دهنده اهمیت باور به وجود یک منبع برتر از دانش و حکمت است.

۳.۳. پادگفتمان عدالت در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

امام سجاد (ع) در فرازهایی از دعا، مانند (وَأَعِثِّي رِقَابَنَا مِنْ نَقْمَتِكَ) (همان: فراز ۲)؛ ما را از بند عذاب خود رهایی بخش یا (وَأَجْعَلْ لَنَا نَصِيباً فِي رَحْمَتِكَ) (همان: فراز ۳)؛ برای ما از رحمت نصیب و بهره‌ای قرار ده، به دنبال برقراری نوعی عدالت و توازن است و اعتقاد دارد که خداوند باید با توجه به نیازها و اعمال او به او پاداش یا عقاب دهد. «پادگفتمان‌ها به عنوان ابزاری برای مبارزه برای عدالت اجتماعی و رفع نابرابری‌ها به کار می‌روند. این گفتمان‌ها با افشای ساختارهای قدرت و تبعیض به ایجاد آگاهی عمومی و بسیج اجتماعی کمک می‌کنند» (احمدی، ۱۳۹۸: ۵۶). این درخواست‌ها به نوعی پادگفتمان نسبت به بی‌عدالتی‌های موجود در جهان است. این درخواست، فراتر از یک خواسته ساده است. این عبارات، حاوی لایه‌های پیچیده‌ای از باورهای دینی، فلسفی و اجتماعی هستند که در دل خود، پرسش‌های بنیادین انسان درباره عدالت، رحمت الهی و رابطه انسان با خدا را مطرح می‌کنند. هم‌چنین، درخواست‌کننده به‌طور ضمنی اعتقاد دارد که خداوند بر اساس اعمال و نیت بندگان، پاداش و عقاب می‌دهد. این باور به وجود یک نظام عدل الهی دلالت دارد که در آن اعمال انسان‌ها بی‌پاسخ نمی‌ماند.

دعاکننده، هم‌زمان به دنبال رهایی از عذاب و بهره‌مندی از رحمت الهی هستند. این امر نشان می‌دهد که آن‌ها به هر دو صفت عدل و رحمت در ذات خداوند قائل هستند و معتقدند که این دو صفت در نظام آفرینش به تعادل برقرار است. این نوع دعاها نشان می‌دهد که انسان با دعا کردن، تلاش می‌کند تا ارتباط عمیق‌تری با خداوند برقرار کند و خود را به او نزدیک‌تر احساس نماید.

درخواست برای رحمت و رهایی از عذاب، نوعی ابراز امیدواری به آینده بهتر و تقویت ایمان به خداوند است. درخواست‌کنندگان با بیان این که از بند عذاب رهایی یابند، در واقع به بی‌عدالتی‌ها و مشکلات موجود در جهان اعتراض می‌کنند و از خداوند درخواست کمک و یاری می‌نمایند. این نشان می‌دهد که دین نه تنها به امور فردی، بلکه به مسائل اجتماعی نیز توجه دارد.

۳.۴. پادگفتمان تقدیرگرایی در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

در متن دعا، عبارت (وَكِدْنَا وَلَا تَكِدْ عَلَيْنَا) (همان: فراز ۸)؛ و در هر کار به نفع ما چاره ساز و بر زیان ما چاره مساز، نشان‌دهنده تلاش برای تغییر سرنوشت و دخالت در امور الهی است که در برخی تفاسیر دینی ممکن است به عنوان نوعی تحدی از خداوند تلقی شود. این عبارت به طور مستقیم از خداوند می‌خواهد که در جریان زندگی دعاکننده مداخله کند و او را از مشکلات و سختی‌ها مصون بدارد. این درخواست، نشان از اعتقاد دعاکننده به این دارد که خداوند قادر است در جریان رویدادها دخالت کند و سرنوشت انسان را تغییر دهد.

این عبارت، پرسش‌های مهمی را در باب رابطه انسان و خدا، مفهوم تقدیر و اختیار و همچنین جایگاه دعا در اندیشه دینی مطرح می‌سازد.

۳.۵. پادگفتمان فردگرایی در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

امام سجاد (ع) در عبارت (وَأَذِّنَا إِلَيْ قَوْلِكَ) (همان: فراز ۴)؛ و ما را به خود نزدیک سازی، نشان می‌دهد که در جستجوی وحدت با خداوند و فراتر رفتن از فردگرایی است. دعا با تأکید بر اهمیت توکل بر خداوند و طلب کمک از او در برابر فردگرایی ایستادگی می‌کند. عباراتی مانند (وَأَهْدِنَا) (همان: فراز ۱۱)؛ ما را هدایت نمای و (وَأَسْأَلُكَ بِنَا سَبِيلَ الْحَقِّ يَا زَادِكَ) (همان: فراز ۱۳)؛ به وسیله ارشادات ما را به راه حق ببر، به طور مستقیم به این موضوع اشاره دارند. این دعا بر وابستگی انسان به خدا و بی‌نیازی او از هر چیز دیگری تأکید می‌کند. این اندیشه در مقابل تفکر خودبستگی که بر توانایی انسان در حل مشکلات خود بدون نیاز به کمک دیگران تأکید دارد، قرار می‌گیرد. دعوت به وحدت و همبستگی با دیگران و طلب هدایت از خداوند، می‌تواند به عنوان یک پادگفتمان در برابر فردگرایی افراطی و نگاه فردمحور به

زندگی تلقی شود. در این دعا، فرد به‌طور مستقیم با خدا ارتباط برقرار می‌کند و از او درخواست‌های شخصی دارد. این می‌تواند به‌عنوان یک پادگفتمان در برابر نهادهای مذهبی سنتی و ساختارهای کلیسایی تلقی شود که گاهی اوقات بر واسطه‌ها و تشریفات تأکید می‌کنند.

امام سجاد (ع) با ارائه یک الگوی معنوی جامع به مبارزه با فردگرایی و تقویت روحیه همبستگی و تعاون در جامعه می‌پردازد. این دعا با تأکید بر وحدت با خداوند و وابستگی انسان به او به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش برای افراد در جستجوی معنویت و آرامش درونی عمل می‌کند. امام سجاد (ع) در این دعا با تأکید بر وحدت با خداوند، توکل، وابستگی به خدا و ارتباط مستقیم فرد با خداوند به‌عنوان یک متن دینی به‌طور مؤثر با فردگرایی مقابله می‌کند. این دعا با ارائه یک الگوی جایگزین برای زندگی به انسان کمک می‌کند تا از محدودیت‌های فردی رها شود و به سوی کمال و سعادت واقعی حرکت کند.

۶.۳. پادگفتمان مادی‌گرایی در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

متن دعا با تأکید بر نیازهای معنوی انسان و طلب هدایت و رحمت الهی در برابر مادی‌گرایی و دنیاطلبی ایستادگی می‌کند. عباراتی مانند (وَإِكْفِنَا) (همان: فراز ۱۱)؛ ما را از هر چه غیر خودت کفایت کن و (وَأَعْطِنَا) (همان)؛ به عطایت از غیر خود بی‌نیاز فرمای، به‌طور مستقیم به این موضوع اشاره دارند. این دعا ضمن توجه به اهمیت معنویت و ارزش‌های اخلاقی، مادیات را در مقابل معنویت قرار می‌دهد. این تقابل در برابر تفکر مادی‌گرایی که بر لذت‌های دنیوی و کسب ثروت تمرکز دارد، قرار می‌گیرد. هم‌چنین، دعا از خدا می‌خواهد که فرد را به غنای معنوی برساند و از نیازهای مادی بی‌نیاز کند. این درخواست می‌تواند به‌عنوان یک پادگفتمان در برابر فرهنگ مصرف‌گرایی و ارزش‌گذاری مادی تلقی شود. اغلب، دعاها بیانگر آرزوها، امیدها و نیازهای درونی افراد هستند و لزوماً به دنبال تغییر ساختارهای اجتماعی به‌صورت مستقیم نیستند؛ اما تأکید بر شکر نعمت و ذکر خدا در این دعا، می‌تواند به‌عنوان یک پادگفتمان در برابر فرهنگ مصرف‌گرایی و مادی‌گرایی حاکم بر بسیاری از جوامع تلقی شود.

این دعا با تأکید بر اهمیت معنویت و نقد مادی‌گرایی به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش برای افرادی که در جستجوی معنای زندگی هستند، عمل می‌کند. هم‌چنین، این دعا می‌تواند به‌عنوان یک ابزار برای نقد ساختارهای اجتماعی و اقتصادی مبتنی بر مصرف‌گرایی مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به اهمیت روزافزون مادی‌گرایی در جوامع مدرن، مطالعه دعا می‌تواند به‌عنوان یک راهکار برای شناخت بهتر ارزش‌ها و نیازهای انسان و هم‌چنین برای مقابله با اثرات منفی مادی‌گرایی مورد توجه قرار گیرد.

۷.۳. یادگفتمان ظلم در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه

دعا با طلب پناه از خداوند در مقابل ظلم و ستم در برابر این پدیده اجتماعی ایستادگی می‌کند. عبارت (وَأَمْنَعْنَا بِعَزِّكَ مِنْ عِبَادِكَ) (همان: فراز ۱۳)؛ به عزت خود ما را از شر بندگان بازدار، به‌طور مستقیم به این موضوع اشاره دارد.

این فراز که در متن دعای پنجم آمده است، حاوی یک درخواست صریح و مستقیم از خداوند برای حفاظت در برابر ظلم و ستم است. این عبارت، ضمن تأکید بر عظمت و قدرت الهی به نقش دعا در مقابله با پدیده اجتماعی ظلم و ستم اشاره دارد. از منظر جامعه‌شناسی، این درخواست را می‌توان نوعی مقاومت نمادین در برابر قدرت و سلطه تفسیر کرد. فرد دعاکننده با توسل به قدرت برتر الهی، قدرت زمینی را به چالش می‌کشد و از آن درخواست حمایت می‌کند.

امام سجاد (ع) با این دعا، فراتر از یک درخواست فردی، یک نگرش دینی و اجتماعی نسبت به پدیده ظلم و ستم را بیان می‌کند. این عبارت با تأکید بر قدرت و عدالت الهی به دعاکننده امیدواری و نیرویی برای مقابله با ظلم می‌دهد و در عین حال به‌عنوان یک ابزار آگاهی‌بخشی اجتماعی عمل می‌کند. این فراز به‌عنوان یک درخواست دعا، ابعاد مختلفی دارد و در زمینه ایستادگی در برابر ظلم و ستم دارای اهمیت ویژه‌ای است. این عبارت به افراد، قدرت، امید و انگیزه می‌دهد تا در برابر ظلم و ستم ایستادگی کنند و به آینده‌ای بهتر امیدوار باشند.

به‌طور کلی، می‌توان گفت که علاوه بر مواردی که بیان شد، عبارت (اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ) در متن دعا پانزده مرتبه تکرار شده است. تکرار عبارات و مفاهیم کلیدی در دعا، باعث می‌شود که پیام اصلی بهتر در ذهن مخاطب نقش ببندد و تأثیرگذاری آن افزایش یابد و نیز دعاها اغلب بیان‌گر نیازها، آرزوها و دردهای فردی و جمعی هستند که در گفتمان غالب اجتماعی نادیده گرفته می‌شوند یا به آن‌ها به اندازه کافی اهمیت داده نمی‌شود؛ بنابراین گفتمان محوری که امام سجاد (ع) مطرح می‌کند، بینش و منش حضرت محمد(ص) و خاندان ایشان است. دعا به‌عنوان راهی برای برقراری ارتباط با یک نیروی برتر یا خدا در نظر گرفته می‌شود. این امر به افراد امکان می‌دهد تا از محدودیت‌های دنیای مادی فراتر روند و به دنبال معنا و هدف در زندگی باشند. یادگفتمان‌های برجسته متن دعای پنجم صحیفه سجادیه در جدول (۷-۳) آمده است.

جدول ۳-۷

پادگفتمان	عبارات کلیدی از دعا	تحلیل پادگفتمان	ارتباط با ساختارهای اجتماعی
قدرت	يَا مَنْ لَا تَنْقُضِي عَجَائِبُ عَظَمَتِهِ، وَيَا مَنْ لَا تَنْتَهِي مُدَّةُ مُلْكِهِ، وَيَا مَنْ تَصْغُرُ عِنْدَ حَظَرِهِ الْأَخْطَاؤُ	تقابل قدرت مطلق الهی با قدرت‌های محدود زمینی، درخواست حمایت الهی در برابر قدرت‌های زمینی	نقد ساختارهای قدرت سیاسی و اجتماعی، مقابله با باورهای رایج درباره قدرت شیطان
دانش	يَا مَنْ لَا تَنْقُضِي عَجَائِبُ عَظَمَتِهِ، وَيَا مَنْ تَطْهَرُ عِنْدَهُ بَوَاطِنُ الْأَخْبَارِ	تأکید بر دانایی مطلق خداوند، درخواست هدایت و دانش	نقد محدودیت‌های دانش بشری، جستجوی تعالی معنوی
عدالت	وَأَعِثِّي رِقَابَنَا مِنْ نَقْمَتِكَ، وَ اجْعَلْ لَنَا نَصِيبًا فِي رَحْمَتِكَ	درخواست برقراری عدالت و توازن، اعتقاد به نظام عدل الهی	اعتراض ضمنی به بی‌عدالتی‌های زمینی، تقویت امید و ایمان
تقدیرگرایی	وَكُذِّبْنَا وَلَا تَكُذِّ عَلَيْنَا	تلاش برای تغییر سرنوشت، دخالت در امور الهی	تقابل با باور به تقدیر محض، جستجوی اختیار و کنترل بر زندگی
فردگرایی	وَأَذِّنَا إِلَيْ قُورْبِكَ، وَاهْدِنَا، وَاسْلُكْ بِنَا سَبِيلَ الْحَقِّ يَا زَادِكَ	جستجوی وحدت با خداوند، وابستگی به خدا، طلب هدایت	مقابله با فردگرایی افراطی، تقویت روحیه همبستگی و تعاون
مادی‌گرایی	وَإِكْفِنَا، وَأَعْطِنَا	تأکید بر نیازهای معنوی، بی‌نیازی از مادیات	نقد فرهنگ مصرف‌گرایی، ارزش‌گذاری معنویت بر مادیات
ظلم	وَأَمْنَعْنَا بِعُزِّكَ مِنْ عِبَادِكَ	درخواست حفاظت در برابر ظلم و ستم	مقاومت نمادین در برابر قدرت و سلطه، امیدواری به آینده‌ای بهتر

۴. نتیجه‌گیری

بررسی‌های صورت گرفته در متن دعای پنجم صحیفه سجادیه، گویای این مسئله است: این دعا، ظرفیت پادگفتمانی را در راستای معناسازی و دلالت‌پردازی داراست. دعای پنجم صحیفه سجادیه، فراتر از یک متن دعا، حاوی یک جهان‌بینی جامع و انتقادی است. این دعا با طرح پادگفتمانی قدرت‌مند در برابر قدرت‌های زمینی و مادی، به انسان‌ها یادآور می‌شود که تنها خداوند قادر مطلق است و انسان‌ها باید به جای وابستگی به قدرت‌های ظاهری، به قدرت لایزال الهی پناه ببرند. این تحلیل نشان می‌دهد که دین نه تنها یک سیستم اعتقادی، بلکه یک ابزار برای مبارزه با ظلم و ستم و دستیابی به آزادی و عدالت نیز می‌تواند باشد. هم‌چنین، بررسی‌های صورت گرفته، گویای این است:

این دعا، علاوه بر جنبه‌های فردی و عبادی، حاوی پیام‌های اجتماعی و سیاسی گسترده‌ای است. این دعا یک متن چندلایه است که به‌عنوان یک منبع غنی برای مطالعه دین، فلسفه، جامعه‌شناسی و ادبیات محسوب می‌شود. هم‌چنین با استفاده از پادگفتمان‌ها، به‌عنوان یک متن دینی، نقش مهمی در شکل‌دهی به اندیشه و رفتار انسان‌ها دارد. این دعا، با تأکید بر قدرت مطلق خدا، دانش نامحدود او، عدالت الهی و نیاز به هدایت معنوی، پادگفتمان‌های قوی در برابر باورها و ساختارهای غالب اجتماعی و فرهنگی آن زمان ایجاد کرده است. برخی از مهم‌ترین پادگفتمان‌های شناسایی شده عبارتند از: قدرت، دانش، عدالت، تقدیر، فردگرایی، مادی‌گرایی و ظلم. پادگفتمان قدرت در دعای پنجم صحیفه سجادیه با تأکید بر قدرت مطلق خداوند در مقابل قدرت‌های محدود زمینی و انسانی قرار می‌گیرد. این پادگفتمان، نوعی اعتراض به ساختارهای قدرت موجود و جستجوی پناهگاه در قدرت برتر الهی است و گویای این مسئله است که متون دینی اغلب ساختارهای قدرت موجود در جامعه را به چالش می‌کشند و از دیدگاه الهی، عدالت و برابری را ترویج می‌دهند. امام سجاد (ع) با به‌کارگیری پادگفتمان دانش با تأکید بر دانش نامحدود خداوند، به محدودیت‌های دانش بشری اشاره می‌کند و به دنبال کسب معرفت برتر است. با استفاده از پادگفتمان عدالت و درخواست عدالت و رحمت الهی، به بی‌عدالتی‌های موجود در جهان اعتراض می‌کند و به دنبال برقراری توازن و عدالت است. با شناسایی پادگفتمان تقدیرگرایی در این متن، می‌توان گفت که با وجود این که دعاکننده از خداوند درخواست تغییر در سرنوشت می‌کند، اما این درخواست می‌تواند به‌عنوان نوعی چالش در برابر باور به تقدیر تلقی شود. دعاها با ایجاد یک گفتگوی صمیمانه با نیروی برتر، به افراد کمک می‌کنند تا دیدگاه خود را نسبت به زندگی، مشکلات و امیدها تغییر دهند. متن دعا با تأکید بر نیازهای معنوی و ارزش‌های اخلاقی، به مادی‌گرایی و دنیاطلبی اعتراض می‌کند و با نقد فردگرایی و استفاده از زبان مشترک و نمادهای مذهبی به ایجاد حس تعلق و هویت جمعی در میان مؤمنان کمک می‌کند. این دعا با استفاده از پادگفتمان ظلم، با درخواست حفاظت از آثار آن، به این پدیده اجتماعی اعتراض می‌کند و به دنبال برقراری عدالت و امنیت است. دعاها با ارائه امید و تسلی، به افراد کمک می‌کنند تا با درد و رنج‌های زندگی کنار بیایند و با ارائه یک الگوی جایگزین برای زندگی، به انسان کمک می‌کنند تا از محدودیت‌های دنیای مادی رها شود. دعاهایی مانند دعای پنجم صحیفه سجادیه، با تأکید بر ارتباط مستقیم فرد با خدا، در مقابل نهادهای دینی سنتی که بر واسطه‌ها تأکید دارند، قرار می‌گیرند.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- صحیفه سجاده.
- احمدی، س. (۱۳۹۸). پادگفتمان و جنبش‌های اجتماعی. تهران: نشر نی.
- جعفری، محمد. (۱۳۸۹). گفتمان تحلیل: رویکردی انتقادی به مطالعه متن. تهران: نشر نی.
- رضایی، م. (۱۳۹۵). تحلیل گفتمان و قدرت. تهران: نشر سمت.
- شریعتی، فاطمه. (۱۳۹۵). پادگفتمان‌ها و مقاومت فرهنگی. تهران: نشر سمت.
- شعیری، حمیدرضا. (۱۳۹۲). تجزیه و تحلیل نشانه‌معناشناختی گفتمان. چاپ سوم. تهران: سمت
- شومان، محمد. (۲۰۰۷). تحلیل الخطاب العالمي: أطر نظرية و مناهج تطبيقية. ط ۳. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية.
- عبدالکریم، جمعان. (۲۰۱۶م). من تحلیل الخطاب الى تحلیل الخطاب النقدي. مناهج ونظريات. عمان: دار كنوز معرفة للنشر والتوزيع.
- عضدانلو، حمید. (۱۳۸۹). گفتمان و جامعه. تهران: نشر نی.
- علیزاده، الف. (۱۳۹۸). پادگفتمان و مقاومت فرهنگی. تهران: نشر نی.
- معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. چاپ یازدهم. تهران: نشر امیرکبیر.
- میرفخرایی، تزا. (۱۳۸۴). فرآیند تحلیل گفتمان. تهران: نشر دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.

منابع لاتین:

- Fairclough, Norman. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- ----- . (1993). *Critical discourse analysis and the marketization of public discourse*. England: the universities.
- Jorgensen, Marianne. & Phillips. Louise. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publication.
- Terdiman, Richard. (2018). *Discourse/ Counter-Discourse*. New York: Cornell University Press

